

УДК Семен Полозович

Борис Черкас
(Київ)**ПРИКОРДОННИЙ НАМІСНИК СЕМЕН ПОЛОЗОВИЧ**

“Полоз Русак, славний козак” – таким гучним епітетом нагородив Семена Полозовича польський хроніст XVI ст. Мартін Бельський¹. Ці скупі слова досить повно відображають як етнічне походження, так і життєвий шлях нашого героя.

Коріння роду шляхтичів Полозовичів простежується на Київщині і Брацлавщині, згідно досліджень Н. Яковенко, з кінця XIV ст.² Під 1432р. в списку боярської знаті фігурує якийсь Олександр Полозов³. М. Любавський прямо відносить Полозовичів до аристократії київської землі⁴.

Час народження Семена Федоровича Полозовича і його молоді роки, на жаль, невідомі. Можна лише припустити, що він здобув непогану освіту, оскільки в 90-х рр. XV ст. С. Полозович обіймав посаду київського ключника*⁵. Цей же факт нашттовхує на думку, що Полозович був вже немолодою людиною, а, отже, роки його народження слід шукати в середині XV ст. В одному з привілеїв Сигізмунд I зазначив “...вбачывшы есмо веръную а справедъливую, знамените накладную службу з давъныхъ лет ку отъцу нашому славъное памяти королю Казимиру и къ брату нашому королю Александъру (...), и къ намъ (...), шляхотъне вроженого пана Семена Федоровича Полозовича...”⁶. Щодо служби при Казимірі, сказати щось певне поки що важко, а от за часів Олександра маємо кілька документальних свідчень. У 1493 р. 26 жовтня на прохання Семена Полозовича великий князь дав йому в Завшської (Завської) волості маєток Хабное і десять “потугою” людей. Причому, в даному документі Полозович фігурує вже як київський ключник⁷. З цього ж пожалування довідуємося про наявність у Полозовича дружини і дітей.

Згідно документів, Полозович збирав все київське мито разом з двома місцевими митниками⁸. Окрім збору мита як такого, С. Полозович купує коштовні товари для великого князя, відпускає гроші “... (за 1498-99 рр. – Авт.) цару Перекопському, и на послы, и на городовые речи, и на пушкари, такежъ на вызнаныи листы воеводы киевского и на Касъпровъ Гарьмановича, и на бискупа киевского,...”⁹, “... отослалъ до Вильни двесте судовъ и осмеронадцатеро судовъ, - то северское дани, а иное на листы твоее

* Посадовець. який збирав і зберігав медову данину київського воєводства.

милости (Олександра – *Авт.*) даваль пану Станиславу Глебовичу, а иное выдалъ князю Дмитрею Путятичу, воеводе Киевскому, а пану Сеньку Олизаровичу, а князю Богдану, наместнику Путивльскому, 13 судовъ северское дани, а иное даваль на русские церкви, и бискупу Киевскому, и каноникамъ, и инымъ даваль. Все на личбе сполна положиль триста судовъ и 14 судовъ, а на все листы вказалъ (виділено – *Авт.*)¹⁰. Внаслідок систематичних татарських нападів великі масиви територій київського воеводства виявилися спустошеними, нормальне економічне життя було зруйноване. Як наслідок – зменшення доходів у скарбницю. Наприклад, у 1494 р. Олександр на два роки звільнив шістнадцять мешканців волості, в якій перед цим Полозович отримав маєток, від дані через їх розорення татарами. Великокнязівський наказ про це був адресований воеводі князю Дмитру Путятичу і ключнику Семену Полозовичу¹¹. А вже у 1496 р. Олександр повідомив саме Полозовича про те, що мешканці тої ж Завської волості звільнені назавжди від сплати “... въ ключъ Киевский ведро меду пресного...”¹². І тут знову причиною є татарський фактор¹². Зменшення данини призводило до того, що коштів на необхідні виплати не вистачало і Семену Полозовичу, з помічниками доводилося вирішувати фінансові проблеми з власної кишені. Як писав сам великий князь, “А што есте приходу звышъ своих пнзей (пенязів) выдали на наши потребности десять копь грошей и шеснацать грошей, то тежъ вамъ визнаваемъ симъ нашимъ листомъ: маемъ то вамъ, дасть богъ, заплатит часомъ подобнымъ”¹³. Не уникнув С. Полозович і скандальних ситуацій. У 1496 р. московський купець Гридко Возило приїхав з Кафи до Черкас, а звідти відправив своїх людей з товаром по Дніпру до Києва. За його словами, Семен Полозович і Михайло (В документі *Михаль.* – *Авт.*) Цибулина перехопили човни у 60 верстах до Києва, “а самих их не повестили съ собою, да смотрели у нихъ рухляди без нихъ, со многими людми, да тут в них и судно потопили и зъ рухлядью”. Власні збитки Возило оцінив “...на трыста рублевъ грошей и на пятьнадъцат рублевъ грошей (252 копи. – *Авт.*)”¹⁴.

У 1502-1503 рр. Семен Полозович відомий як черкаський намісник. Тут вперше в документальному джерелі Полозович безпосередньо контактує з козаками (більш детально про зв'язки Полозовича з козацтвом далі. – *Авт.*). Справа полягала в тому, що українські козаки здійснили напад на кримських купців. Хан Менглі-Гірей I вимагав у Олександра Ягеллончика повернути захоплені речі і покарати винуватців¹⁵. Саме на Полозовича і було покладено це завдання. Щоправда, згідно документу, Семен Полозович просто забрав на місто, згідно закону, за яким

“отумерлые речи ближнего не маеть, приходятъ на наместника Черкаського”, речі померлого козака, причому, частину отриманого Полозович роздав слугам на “однорядки”, а вже коштовне каміння і перлини віддав особисто королю¹⁶. З приводу того, яку посаду обіймав Семен Полозович у Черкасах, в українській історіографії на початку ХХ ст. відбулася дискусія. Андрій Яковлев, посилаючись на згадку в документі, стверджував, що у 1502 – 1503 рр. Семен Полозович був черкаським намісником¹⁷. Михайло Грушевський піддав цей факт критиці. Його здивував як короткий термін урядування, так і те, що наступного разу Полозович отримав намісництво тільки у 1510 р.¹⁸

Швидше за все, С. Полозовича призначили намісником на деякий час внаслідок кризової ситуації. У 1501 р. неподалік Києва кочувала союзниця ВКЛ Велика Орда. Черкаський намісник князь Іван Дашкович під час переговорів з її ханом Ших Ахматом раптово помер¹⁹, і уряд ВКЛ, на нашу думку, прийняв найбільш просте рішення, зробивши київського ключника черкаським намісником.

Це призначення було наскільки почесним, настільки і небезпечним. Наприклад, черкаський намісник князь Тимофій Іванович Капуста загинув в бою з татарами²⁰, а київський воєвода пан Іван Ходкевич 1482 р. потрапив у татарський полон, з якого так і не повернувся²¹.

В 1503 р., коли уряд знову переніс основний вектор своєї уваги на східні і південні кордони, до Черкас призначено нового намісника князя Василя Дашкевича Глинського²². До цього часу нам не вдалося виявити джерел, що пролили б світло на те, які посади обіймав С. Полозович в період між черкаським і овруцьким намісництвами. На користь того, що він продовжив свою службу, свідчить такий факт: у 1508 р. загін під командуванням С. Полозовича розгромив татарський чамбул на Київщині²³. Взагалі, показовим щодо рівня дій української самооборони* *, до складу якої як місцевий землевласник і урядовець входив Семен Полозович, став план, вироблений у кримській столиці. За ним передбачалося модернізувати Очаківську фортецю, а на протилежному березі Дніпра побудувати окремі укріплення. Між цими фортифікаційними спорудами натягнути ланцюги, які б унеможливили діяльність козацьких флотилій. На додаток, річку Яриму планувалося засипати камінням²⁴.

У 1508 і 1509 рр. Сигізмунд I видав Семену Федоровичу Полозовичу, на його прохання, два привілеї, в яких, по-перше, підтверджував данину

* * Саме так схарактеризував М. Грушевський боротьбу українського населення проти агресії з боку Кримського ханату і Османської імперії.

Олександра “две земли пустовъскіи на Прыпяти у Белосороцкои волостьце Киевського повіту на имя Пилиповъщину а Кузцовъщину”²⁵. По-друге, король віддав С. Полозовичу Гостомель у Київському повіті “з людьми и со вьсими прысельки”, Ставок у Житомирському і Глядковичі в Овруцькому повітах “и зь двори городовими и месьтскими, и зь ихъ землями, и с огороды...”, а також двір “зъ мєстцомъ” в овруцькому замку²⁶. В лютому 1509 р. С. Полозович отримав ще “имене ... на имя Кочин, то есть Деречынъ, съ слугами и людьми путными и со всими людьми даньними и тягълыми, и с прыселки”²⁷. Окрім земельних володінь (причому, як видно з документів, Сигізмунд I надавав С. Полозовичу заселені території, а не пустоші), Семен Федорович стає намісником овруцьким²⁸. Постає логічне питання: за які заслуги над Полозовичем пролився дощ королівської милості. Відповідь, на нашу думку, ховається в самих привілеях. Так, Гостомель, Ставок, Глядковичі, двір і “мєстцо” в замку безпосередньо перед С. Полозовичем тримав князь Іван Львович Глинський, а Кочин – князь Василь Нікольський, обидва – з найближчого оточення Михайла Львовича Глинського. Скоріше за все, Семен Полозович під час повстання Глинського був активним прибічником Сигізмундової партії.

Заслугує на увагу питання про те, коли саме С. Полозович очолив овруцьке намісництво. Свого часу ще М. Грушевський і П. Клепатський, виходячи з королівського привілею “Сенку Полозовичу на держане замку Вручого з мєстом и зо всим...”, називали початком його намісництва 27 листопада 1510 р.²⁹ Щоправда, М. Грушевський вважав це приблизною датою. Якщо уважно розглянути документи, то виявляється цікава деталь: С. Полозович титулується намісником овруцьким ще до привілею. Так, при пожалувані йому 26 лютого 1509 р. Гостомеля, Ставка, Глядковичів тощо Семен Федорович вже названий овруцьким намісником³⁰. А в січні 1510 р. король повідомляє “Наместнику вруцькому пану Сенку Полозовичу”, аби не забороняв Суріну Путятичу тримати половину овруцької корчми³¹. Таким чином, бачимо, що С. Полозович став овруцьким намісником принаймні у лютому 1509 р., в усякому разі, в привілеї від 10 квітня 1508 р. він згадується без титулів³². Що стосується верхньої межі намісництва Полозовича в Овручі, то Клепатський подає чомусь 1517 р.³³, в той час як урядування наступника Полозовича в Овручі М. Халецького, датує з 1522 р.³⁴ На нашу думку, тут Клепатський припустився неточності. Навряд чи місто було без намісника чотири роки. Тим більше, що Полозович згадується як намісник овруцький в середині грудня 1518 р.³⁵ В той же час, М. Халецький отримав Овруч, напевно, як винагороду за посольство в Крим, а це могло бути або

перед поїздкою до Ханату (вийхав 22 квітня 1521 р.)³⁶, або, що ймовіріше, після повернення наприкінці 1521 – початку 1522 рр. На це в деякій мірі вказує ще той факт, що в листуванні короля, Панів-Ради і хана М. Халецький згадується без титулів³⁷.

Перші заходи нового намісника були спрямовані на покращення оборони підвладних йому земель і зміцнення власної матеріальної потуги, що, в принципі, було взаємопов'язано. Воєнна система Литовсько-Руської держави передбачала, що кожен, хто ставав на чолі будь-якої адміністративно-територіальної одиниці, обов'язково повинен був утримувати за рахунок місцевих прибутків відповідний військовий контингент, т.зв. служebníків або слуг. Чисельність цього загону спеціально не визначалася, але повинна була відповідати вимогам місцевої оборони. Наприклад, у 1507 р. при призначенні Юрія Михайловича Монтовтовича воеводою Київським було вказано, що “ижь онъ маєть, на томъ замку нашомъ украинномъ мешкаючы, не малую суму слугъ ховати ку службѣ нашей...”. Тому король “на поживеньє” виділив воеводі плат з київських корчем, київське мито (крім оргіша) і “половину плату нашого съ корчмы Черкаское...”³⁸. Попередник Полозовича Сенко Романович скаржився “о свои недостатокъ”, і тому король надав йому місцеву корчму на рік, а за це намісник зобов'язувався утримувати двох пушкарів і “пороху на пушки достаток дати и дела оправити...”³⁹.

З королівського листа дізнаємось, що така важлива в умовах несподіваних татарських нападів служба, як утримування сторожі “на поли отъ поганства татаръ”, спочатку була обов'язком овруцьких бояр і міщан, на що йшли податки з місцевих корчем. Але внаслідок того, що бояри і міщани “не подняли с тых корчомъ вруцьких полное жадное сторожи отъ поганьства держати”, Сигізмунд I перевів цю повинність на намісника: “до его (Полозовича – *Авт.*) живота. А онъ нам подъвязаль ся с тых корьчомъ сторожу в поли отъ поганства татаръ завьжды держати и тежь пушькара на замьку ... своимъ накладомъ ховати”⁴⁰. Як бачимо, прибутки з корчми до початку правління Полозовича впали принаймні вдвічі. Але, судячи з усього, навіть на одного пушкаря грошей не вистачало, і С. Полозович був змушений надати йому ще і “дворище” в місті⁴¹. У другій половині 1511 р. проявилися результати діяльності Семена Полозовича як захисника підвладних йому територій – загін, який він очолював, перехопив і знищив чималий татарський чамбул⁴².

Десь перед 1514 р. овруцький замок згорів. Саме повідомлення про це знаходимо в королівському привілеї від 1516 р. – київський пан Михайло Павша скаржився, що під час пожежі згоріли його документи⁴³.

Що ж стосується дати, то ми керуємось тим фактом, що 5 червня 1514 р. Сигізмунд I підтвердив С. Полозовичу привілеї за 1508-1509 рр.⁴⁴ І хоча не була вказана причина такого кроку короля, але логічно припустити, що це сталося внаслідок знищення в пожежі попередніх листів. Але в описі міста 1519 р. зазначено, що укріплення замку вже є в доброму стані⁴⁵. Ті скупі відомості, що донесли до нас джерела, нашттовхують на думку, що “славний козак” показав себе добрим господарем. Згідно залишкам люстрації Овруча за 1519 р., в місті нараховувалося не менш як 500 будинків⁴⁶. Для порівняння, за люстрацією 1545 р. в Овручі нараховувалося всього 216 будинків⁴⁷.

Особиста заможність і, напевно, добрі зв'язки при дворі дали змогу Семену Полозовичу проявити себе в новій ролі будівника міста. Приблизно на переломі II і III декад XVI ст. Семен Полозович на власний кошт відбудував і заселив місто Речицю, мешканці якого розійшлися внаслідок “великого нагобанья отъ н(е)приятелией... Москвичъ и Тотаръ и Турковъ”⁴⁸. Точну дату, як і в випадку з Овручем, встановити важко. В усякому разі, в другій половині 1523 р. він вже є намісником речичьким⁴⁹.

Серйозним недоліком розвитку Наддніпрянщини було слабке заселення цього регіону, причина чого полягала насамперед у вже згаданих татарських нападах. Єдиним більш-менш надійним захистом населення залишалися міські укріплення, але саме таких міст і було дуже мало. Уряд виявився неспроможним проводити не тільки широкомасштабне будівництво, але й навіть систематичний ремонт тих фортифікацій, що вже існували. Вся надія покладалась на приватну ініціативу. Проте українські можновладці тяжіли до краще захищеної природою (ліси, болота) і, відповідно, більш заселеної Волині. На Середній Наддніпрянщині ж будівництво нових міст носило поодинокий характер. В цей же час силами київської шляхти був відбудований Чорнобиль⁵⁰.

Відбудовуючи Речицю у дуже небезпечному регіоні (сюди навідувалися не тільки татарсько-турецькі, а й московські війська), С. Полозович потребував достатньої кількості вояків. Можна припустити, що основний контингент надвірного загону Полозовича становили козаки. Приводом для такого припущення служить його місцеве походження, активна діяльність у цьому регіоні протягом попередніх років, причому, так чи інакше пов'язана з козацтвом (мається на увазі не тільки пошук татарських речей серед козаків чи характеристика, залишена М. Бельським). В уставній грамоті місту Києву від 1499 р. чимало уваги приділено оподаткуванню козаків⁵¹, а С. Полозович, як вже зазначалося, збирав

податки у київському воєводстві. Події ж 1524 р. тільки підтверджують це припущення.

На початку 1524 р. над українськими землями нависла загроза чергового вторгнення військ Кримського ханату і Османської імперії. У ВКЛ йшла підготовка до оборони: зміцнювалися гарнізони замків, проходила мобілізація ополчення тощо⁵². Основним недоліком цих заходів була їх традиційна орієнтація на пасивну оборону. В умовах же величезного степового кордону і високої рухливості татарського війська це автоматично прирікало українські землі до руйнування і розорення. Тому Сигізмунд I запропонував план, успішне виконання якого взагалі унеможливило б вторгнення кочовиків. Для цього, на думку короля, треба було направити козацьку флотилію на Тавань аби вона перешкоджала кримцям перейти Дніпро⁵³. Цей план, по суті, є офіційним визнанням ролі козацтва в справі захисту українських земель від агресії степовиків. Сама ж ідея контролювати за допомогою українських козаків дніпровські переправи остаточно увійшла в життя у другій половині XVI ст. завдяки розвитку Запорозької Січі, і повністю довела свою ефективність. На нашу думку, справедливим є твердження М. Грушевського, що сама ідея використання українського козацтва вийшла із середовища київської шляхти⁵⁴. Виконання королівського плану було доручене Семену Полозовичу і чорнобильському наміснику Криштофу Кмітичу, які за урядовим наказом “не мало казаків брали были и мешкали с ними долгий час у Києві”, але грошей так і не отримали, тому більшість козацтва розійшлась. Щоправда, це не зупинило урядників, і вони “з малымъ почтом” козаків відправилися-таки у похід⁵⁵. Внаслідок затримки у Києві Полозович з Кмітичем не встигли перекрити дніпровські переправи, а тому вирішили дочекатися повернення кочовиків. Сорокатисячне кримське військо, підкріплене турецькими вояками, оминувши кордони ВКЛ, атакувало Галичину, яка на цей час перебувала у складі Польського королівства. Керівник польського війська гетьман Фірлей, пам’ятаючи сокальську катастрофу***, не наважився відкрито протидіяти агресорам⁵⁶. Окремі ж загоны місцевої шляхти були не в змозі дати належну відсіч. Ситуація змінилася з приїздом до війська короля. Сигізмунд I, очоливши коронну армію, почав енергійно переслідувати

*** У 1519 р. об’єднані війська Польщі і ВКЛ навздогнали відступаюче після успішного нападу на Україну кримське військо. Польські керманічі, не послухавшись порад князя К.І.Острозького і не дочекавшись підкріплень з Волині, Галичини і Польщі, самостійно спробували розбити татар у відкритій битві. Але, внаслідок вдалого маневру татарського полководця калги Богатир-Гірея, більшість польських полків була оточена і розгромлена. Війська ВКЛ і частина польських хоругов, завдяки

ворога. Але час було втрачено, і кримці, набравши чисельний полон, змогли уникнути зустрічі з головними силами поляків і відступити у степ⁵⁷.

Оскільки стратегічне переслідування татар військами Польщі і ВКЛ, як правило, не практикувалося, то кримці, відірвавшись від коронної армії, відчували себе у безпеці і спокійно почали переправлятися через Дніпро в районі Тавані. Саме в цей час їх зненацька атакувала козацька флотилія С. Полозовича і К. Кмітича. Українські вояки, не дивлячись на свою малочисельність, доволі успішно билися з перекопцями. Поки що відоме єдине пряме джерело, в якому описуються дії козаків. Це лист Сигізмунда I до Панів-Ради ВКЛ перед Берестейським сеймом від 10 грудня 1524 р. В цьому повідомленні король, не приховуючи власного задоволення, пише, що українські вояки "... до Тованя на службу нашу ходили и тамь будучы послуги свои намь немало вчынили, и тыхъ людей неприятелей всихъ татаръ, которым в паньстве нашамъ были, тыждень (!) (підкреслено. – *Авт.*) черезъ Днепръ не пропустили и на каждый день (підкреслено. – *Авт.*) з ними битву мевали и многихъ дей ихъ били, а иншии дей сами тонули, которая жъ послуга ихъ намь добре вдячна есть"⁵⁸. Свого часу Боплан, описуючи Тавань, зазначив, що "це протока і велика переправа для татар, оскільки ріка тече тут одним руслом і має не більше 500 кроків завширшки, руський берег (правий. – *Авт.*) дуже високий і стрімкий, а протилежний – низький..."⁵⁹. В іншому місці своєї праці французький інженер писав, що турецькі стріли летять не менш ніж на 500-600 кроків⁶⁰. Зіставляючи повідомлення Боплана, бачимо, що постріл, зроблений з лука з правого берега (особливо зважаючи на його висоту), спокійно сягав протилежного. Якщо ж пригадати, що серед кримців були турки, частина з яких мала на озброєнні вогнепальну зброю, то залишається лише дивуватися, як жменьці українських вояків на відкритому місці вдалося протриматися під обстрілом багатотисячного війська цілий тиждень. Судячи з усього, козакам вдалося або відбити ясир, або змусити татар просто кинути його. За повідомленнями московських агентів в Криму, військо перекопців повернулося додому з худобою і нечисельним полонем⁶¹. Взагалі, кинути полон, який становив основу здобичі, татар могла примусити тільки велика небезпека. Такою небезпекою була сама

енепгійним діям князя К.І.Острозького і М.Каменецького, змогли уникнути оточення і відступити. Див. Pulaski K. Machmet – Girej chan Tatarow perekopskich i stosunki jego s Polska (1515 - 1523). // Szkic i poszukiwania historyczne. – Serja druga. – Petersburg. 1898. – S. 315 – 316.

ситуація, в якій опинилося кримське військо. Неможливість переправитись через Дніпро могла, у разі підходу основних польських і литовсько-руських військ, стати для перекопців безвихідною пасткою.

У квітні 1527 р. за хоробрість, проявлену в Ольшаницькій битві, король обіцяв князю Івану Вишневецькому віддати Речицю по смерті С. Полозовича⁶². Можливо, на цей момент здоров'я Семена Федоровича залишало бажати кращого. У 1529 р. Сигізмунд I видав грамоту, в якій, визнаючи попередні заслуги С. Полозовича, передав йому Речицю у пожиттєве володіння⁶³. Щоправда, спокійної старості „славний козак” не отримав. На переломі 20-30-х рр. стосунки між ВКЛ і Московським князівством ставали все більш складними. І хоча до відкритої війни справа ще не дійшла, але на кордоні відбувалися часті сутички між вояками обох країн. Згідно скарги московського намісника в Гомелі, “Семень Полозовъ, з Речицы въ его волости и села гомейский многих людеи прыславшы, воиноу по самыи город Гомевъ повоювали и людеи его велель поймавшы къ себе прывести, а животы ихъ пограбил, и к прысязе прывели”⁶⁴.

Помер Семен Полозович 1531 чи 1532 рр. Принаймні 20 лютого 1532 р. у зв'язку з його смертю Речицю було віддано князю Олександрю Михайловичу Вишневецькому⁶⁵. Тут слід звернути увагу на умови утримання міста і замка новим намісником, що дає можливість подивитися на Полозовича як господаря. Вишневецький мав не тільки утримувати на власний кошт пушкаря, поставити до замку гармату “серпентынъ”, дві ручниці, гаківницю, порох і селитру, але й сплачувати щорічно до скарбу по двісті коп грошей литовської монети⁶⁶. Але навряд чи князь захотів би отримати Речицю при таких витратах, якби не розраховував на більш значні місцеві прибутки.

Annotation

In this scientific work, on the basis of new sources, the life and the activity of the Ukrainian administrator Semen Fedorovych Polozowych has been examined. Everything is shown in the context of the history of the Great Border and the international relations of the first part of the XV - XVI centuries.

Анотация

В статье исследуется жизнь и деятельность украинского администратора Великого княжества Литовского Семена Федоровича Полозовича. Показана его роль в истории становления украинского казачества.

Исследуется и оценивается хозяйственная и военная деятельность Полозовича.

- ¹ Kronika Marcina Bielskiego. – Sanok, 1856. – Ò. II (Кн. IV, V). – S. 950.
- ² Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV – до сер. XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993. – С. 153.
- ³ Любавский М. Литовско-Русский Сейм. – М., 1901. – С. 68.
- ⁴ Там же. – С. 155-156.
- ⁵ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 7. – К., 1995. – С. 90.
- ⁶ Lietuvos Metrika. Užrašymu kniga 8 (1466-1514). – Vilnius, 1995. - Ė. 315.
- ⁷ Lietuvos Metrika. – Кн. 3. – V., 1998. – С. 80.
- ⁸ Торговля на Україні XIV-середина XVII століття. Волинь і Наддніпрянина. – К., 1990. – С. 42-43.
- ⁹ Там само. – С. 44.
- ¹⁰ Цитата взята з монографії М. Любавского Областное деление и местное управление Литовско – Русского государства. – М., 1892. – С. 846.
- ¹¹ Там же. – С. 781.
- ¹² Там же. – С. 845.
- ¹³ Торговля... – С. 44.
- ¹⁴ Lietuvos Metrika – Кн. 5. – V., 1993. – С. 115.
- ¹⁵ Pulaski K. Stosunki z Mendli – Girejem chanem tatarow perekopskich (1469-1515) // Stosunki Polski z Tatarszczizna od polowi XV wieku. – Krakow-Warszawa, 1881. – S. 269. – № 63.
- ¹⁶ Архив Юго-Западной России. – Ч. 3. – Т. 1. – К., 1863. – С. 1-2.
- ¹⁷ Яковлев А. Намісники, державці і старости господарського замку Черкаського в кінці XV і в XVI в.в. – К., 1907. – С. 7.
- ¹⁸ Грушевський М. Вказ. праця. – Т. 7. – С.85.
- ¹⁹ Яковлев А. Вказ. праця. – С. 6.
- ²⁰ Lietuvos Metrika. – Кн. 9. – V., 2002. – С. 267.
- ²¹ Lietuvos Metrika. – Кн. 9. – V., 2002. – С. 91.
- ²² Яковлев А. Вказ. праця. – С. 7.
- ²³ Kronika Marcina Bielskiego. – S. 950.
- ²⁴ Pulaski K. Op.Cit. – S. 379-380. – ¹ 120.
- ²⁵ Lietuvos Metrika. – Кн. 8. – V., 1995. – С. 316.
- ²⁶ Там же. – С. 252, 316.
- ²⁷ Там же. – С. 316.
- ²⁸ Там же. – С. 316.
- ²⁹ Грушевський М. Вказ. праця. – Т. 7. – С. 25, 90; Клепатский П.Г. Очерки по истории Киевской земли. – Одесса, 1912. – С.206; Сам документ опублікован: Любавский Областное деление... – Приложение С.XVII-XVIII №21; Lietuvos Metrika. – Кн. 8. – V.,1995. – С.390.
- ³⁰ Lietuvos Metrika. – Кн. 8. – V., 1995. – С. 315-316.
- ³¹ Lietuvos Metrika. – Кн. 8. – V., 1995. – С. 155.
- ³² Lietuvos Metrika. – Кн. 8. – V., 1995. – С. 252.

- ³³ Клепатский П. Указ. соч. – С.206.
- ³⁴ Там же. – С.206.
- ³⁵ Lietuvos Metrika. – Кн. 10. –V., 1997. – С. 51.
- ³⁶ Баненис Э.Д. Посольская служба Великого княжества Литовского (середина XV в. – 1569 г.): Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – Вильнюс. /Ин-т истории АН Литовской ССР/. 1982. – С. 71.
- ³⁷ Центральний державний історичний архів України у Києві. – Ф. КМФ 36. оп. 1, спр. 7, арк. 811.
- ³⁸ Любавский М. Областное деление... – М., 1892. – Приложение С. XIV. – № 15.
- ³⁹ Lietuvos Metrika. – Кн. 8. – V., 1995 – С. 141.
- ⁴⁰ Lietuvos Metrika. – Кн. 8 – V., 1995. – С. 390.
- ⁴¹ Lietuvos Metrika. – Кн. 9. – V., 2002. – С. 375.
- ⁴² Грушевський М. Вказ. праця. – Т. 7. – С. 25.
- ⁴³ Lietuvos Metrika. – Кн. 9. – V., 2002. – С. 318.
- ⁴⁴ Lietuvos Metrika. – Кн. 9. – V., 2002. – С. 286.
- ⁴⁵ Архив Юго-Западной России. – К., 1890. – Ч. 7. – Т. 2. – С. 11-12.
- ⁴⁶ Там же. – С. 12.
- ⁴⁷ Клепатский П. Указ. Соч. – С.207.
- ⁴⁸ Lietuvos Metrika. – Кн. 4. –V., 1997. – С. 319.
- ⁴⁹ Lietuvos Metrika. – Кн. 12. – V., 2001. – С. 246.
- ⁵⁰ Любавский М. Областное деление... – М., 1892. – Приложение С. XLIII. – № 41.
- ⁵¹ Щербак В.О. Українське козацтво: формування соціального стану (друга половина XV – середина XVII ст.). – К., 1997. – С. 33-34.
- ⁵² Черкас Б. Военна кампанія Великого князівства Литовського та Корони Польської 1524 р. на українських землях. – С. 203 – 204. // Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2002. – С. 200 - 209.
- ⁵³ ЦДАК. – Ф. КМФ 36, оп. 1, спр. 7, арк. 948: Документы Московского Архива Министерства Юстиции. – Т. 1. – М., 1897. – С. 523.
- ⁵⁴ Грушевський М. Вказ. праця. – С. 98-99.
- ⁵⁵ ЦДАК. – Ф. КМФ 36, оп. 1, спр. 7, арк. 948: Документы Московского Архива Министерства Юстиции. – Т. 1. – М., 1897. – С. 523.
- ⁵⁶ Черкас Б. Вказ. праця. – С. 203.
- ⁵⁷ Там само. – С. 205.
- ⁵⁸ ЦДАК. – Ф. КМФ 36, оп. 1, спр. 7, арк. 948; Архив Мин. Юст. – С. 523.
- ⁵⁹ Гійом Левассер де Боплан. Опис України. – К., 1990. – С.45.
- ⁶⁰ Там само. – С. 49.
- ⁶¹ Малиновский А.Ф. Историческое и дипломатическое собрание дел происходивших между Российскими Великими князьями и бившими в Крыме татарскими царями с 1462 по 1533 год // Записки Одесского Общества Истории и Древностей. – Т. 5. – Одесса, 1863. – С. 343.
- ⁶² Lietuvos Metrika. – Кн. 12. – V., 2001. – С. 485.
- ⁶³ Lietuvos Metrika. – Кн. 4. –V., 1997. – С. 319.
- ⁶⁴ Lietuvos Metrika. – Кн. 15. –V., 2002. – С. 228.
- ⁶⁵ Архив Юго-Западной России. – Ч. 8. – Т. 5. – К., 1907. – С. 5.
- ⁶⁶ Там же. – С. 6.